

‘Alleen wie voor de joden schreeu

Bonhoeffer over liturgie en kerklied

Op 9 april 1945, enkele weken voor de val van het Derde Rijk, werd in concentratiekamp Flossenburg Dietrich Bonhoeffer opgehangen, 39 jaar oud, nu 75 jaar geleden. Hij is, mede door zijn indrukwekkende levensverhaal, een van de invloedrijkste theologen van de twintigste eeuw en actueel tot op vandaag. Het is dan ook niet verwonderlijk dat dit jaar her en der is uitgeroepen tot ‘Bonhoefferjaar’. Ook Muziek & Liturgie wil met een aantal artikelen, verspreid over deze jaargang, aandacht geven aan de geestelijke erfenis van Bonhoeffer, te beginnen met een bijdrage over zijn visie op liturgie en kerkmuziek in zijn tijd. Een eerder onbekend terrein waarnaar het onderzoek veelal nog zeer recent is. Later volgen nog een artikel over Bonhoeffer in de liturgie, Bonhoeffers ‘theologie van de muziek’, en een bespreking in de Cantatereeks van enkele recente cantates en oratoria op teksten van Dietrich Bonhoeffer.

Over het leven van Bonhoeffer is inmiddels bijzonder veel geschreven, en nog steeds verschijnen er biografieën en beschouwingen over zijn theologisch werk. Toch, voor wie niet direct thuis is in de geschiedenis van de twintigste-eeuwse theologie, en omdat bij Bonhoeffer biografie en theologie zo nauw met elkaar samenhangen, eerst nog eens een korte plaatsbepaling van Bonhoeffers leven en werk. Vervolgens bekijken we hoe en in welke context hij zich over liturgie en kerkmuziek heeft uitgelaten.

Bonhoeffer werd geboren in een aristocratisch en liberaal kerkelijk milieu in Breslau. Zijn vader was daar arts en directeur van het psychiatrisch ziekenhuis en zou later hoogleraar psychiatrie worden in Berlijn. Zijn moeder, Paula Hase, kwam uit een geslacht van predikanten en had een pedagogische opleiding genoten. Zij was muzikaal en voedde haar acht kinderen geheel zelf op, inclusief al het onderwijs. Tot verbazing van zijn eerder agnostische vader en broers koos Dietrich ervoor om theologie te gaan studeren en predikant te worden. In 1924 maakte hij als achttienjarige student een reis naar Rome en vierde daar de liturgie van de Stille Week mee. Hij raakte onder de indruk van de kerk van Rome en ervaarde daarin een universaliteit, bij welke de kerk in zijn thuisland eerder op ‘een kleine sekte’ lijkt. In een van de nonnenkloosters waar hij een vesperviering meemaakte, viel hem bovendien de gemeenschappelijk gevierde en geleefde liturgie op als een wezenskenmerk van de kerk. In 1927 promoveerde hij dan ook op de *Sanctorum Communio*, de kerk als gemeenschap der heiligen. Als pastor, te beginnen bij jongeren, richtte hij zich vervolgens consequent op het gemeenschappelijke leven, de *vita communis*. Na een vicariaat

in Barcelona en een baan als docent aan een theologische hogeschool verbleef hij nog een jaar in New York om te studeren aan de *Union Theological Seminary*. Daar kwam hij tot een hernieuwd engagement. In de gekleurde gemeenschappen in Harlem leerde hij naar eigen zeggen pas echt de Bijbel kennen als een appel tot een compromisloos leven volgens de Bergrede, in de navolging van Christus. Hij leerde er bovendien de oecumenische beweging kennen, middels de organisaties *Life and Work* en *Faith and Order*, die aan de basis staan van de na de Tweede Wereldoorlog opgerichte Wereldraad van Kerken. Bij thuiskomst ging hij uiteindelijk aan de slag als docent aan de Berlijnse theologische faculteit, werd hij jeugdsecretaris van de ‘Wereldbond voor vriendschapswerk van de kerken’ in Cambridge en volgde zijn wijding als predikant in de *Altpreußische Union*, zoals de Lutherse kerk van zijn jeugd werd genoemd.

Toen Hitler in 1933 aan de macht kwam, ontstond in Duitsland een kerkstrijd. Een meerderheid van *Deutsche Christen* wilde de kerk ondergeschikt maken aan de beweging van Hitler. Bonhoeffer, als representant van de *Jungreformato-rische Bewegung*, werd één van de schrijftellers van de *Barmer Thesen* (mei 1934), die als beginselverklaring gelden van de *Bekennende Kirche*, die zich van de politiek van Hitler en de ondergeschikte houding van de *Deutsche Christen* distantieerde. Bonhoeffer maakte de oprichting van deze *Bekennende Kirche* mee vanuit Londen, waar hij enige tijd werkte als predikant van Duitstalige gemeentes en waar hij in oecumenische kringen medestanders probeerde te vinden voor de zaak. In 1935 keerde hij terug naar Duitsland om een seminarie op te richten voor aankomende predikanten,

wt, mag gregoriaans zingen'

Bonhoeffer met een jongerengroep in 1932 - Foto: Bundesarchiv

dat zijn onderdak vond op het landgoed Finkenwalde, bij Stettin. Dat seminarie gaf hij vorm als een interne gemeenschap, waar de studenten met elkaar leefden, studeerden en de liturgie vierden. Hij schreef het boek *Nachfolge* en uit zijn ervaringen met de studenten hier verscheen in 1938 *Gemeinsames Leben*, over het gemeenschappelijke leven, het thema waar hij destijds op promoveerde. Tegelijkertijd, wanneer het de Bekennende Kirche al aan kracht begint te ontbreken, kwam hij, net als enkele van zijn broers en zwagers, in contact met het verzet.

In 1939 reisde Bonhoeffer nog eenmaal naar New York om daar colleges te geven, maar hij ervaarde zijn reis als een vlucht en keerde, vlak voor de Duitse inval in Polen, terug. Hij combineerde zijn theologische werk aan een *Ethik* voor de kerk met werk voor het verzet. Zo raakte hij rechtstreeks betrokken bij de samenzwering om Hitler uit te schakelen, maar na twee mislukte pogingen belandde hij in 1943 in de Berlijnse militaire strafgevangenis Tegel. Daar veranderde zijn blikrichting van de kerk naar het geloof. Los van de vraag naar het wezen van de kerk, ging het nu voor hem over wat het wezen van het geloof is, ook in situaties waar God niet meer ter sprake is te brengen. Wat is er dan nog

geboden om te doen? Dat beleefde Bonhoeffer in de gevangenis ook letterlijk, als pastor en concrete helper van medegevangenen. Hij schreef erover in brieven aan zijn vriend Eberhard Bethge, die ze later zou uitgeven onder de titel *Widerstand und Ergebung* (Verzet en overgave), en in brieven aan zijn verloofde Maria von Wedemeyer. Hier ontstonden ook gedichten, waaronder het bekende 'Von guten Mächten'. In februari 1945, toen Berlijn zwaar werd aangevallen, werd Bonhoeffer overgebracht naar kamp Buchenwald en uiteindelijk, op 9 april 1945, opgehangen in kamp Flossenburg, drie weken voor de bevrijding van Berlijn.

Liturgie als gemeenschappelijk leven

In Bonhoeffers beschouwingen over kerk en theologie neemt de liturgie maar een beperkte plaats in. Toch reikte hij, in zijn zoektocht naar het wezen van de kerk, enkele interessante gedachten aan,

met name in zijn tijd als directeur van het seminarie Finkenwalde. Uit verslagen uit die tijd, en ook uit zijn boek *Gemeinsames Leben* komt een beeld naar voren van het leven zoals dat er op het seminarie uit moet hebben gezien, hoe de liturgie werd gevierd, en waar Bonhoeffer bij de opleiding van predikanten speciale accenten legde. Hieronder geef ik een overzicht aan de hand van enkele kernwoorden, daarbij dankbaar gebruik makend van het boek *Bonhoeffer als Praktischer Theologe*, dat Peter Zimmerling in 2006 het licht deed zien.

Traditioneel

Bonhoeffer was op het gebied van de liturgie geen groots vernieuwer. Berucht is zijn discussie met de in de jaren twintig uit de jeugdbeweging voortkomende *Berneuchener Bewegung*. Deze beweging streefde, na de maatschappelijke crisis die de Eerste Wereldoorlog had teweeggebracht, naar een sacramentele herbronning van de Lutherse liturgie. Centraal stonden daarbij de oriëntatie op de viering van de eucharistie (volgens de lutherse mis), de viering van het getijdengebed en een leven in gemeenschap van onderlinge pastorale zorg. De beweging had als thuisbasis Kloster Kirchberg in

de ridderschap Berneuchen in de Neumark en bestaat nog steeds.¹

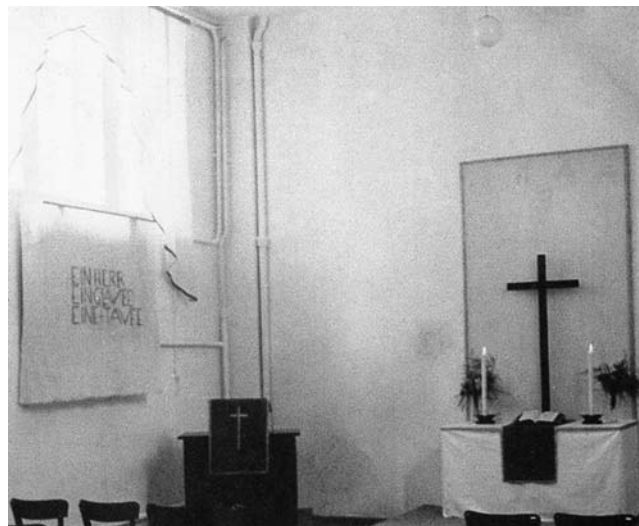
Bonhoeffer deelde met de Berneuchener het belang dat zij hechtten aan een zorgvuldig gevierde liturgie, het onderhouden van het getijdengebed en het leven in gemeenschap, maar hij kwam met hen op meerdere punten in conflict. Zo was hij beducht voor het 'stilistische' aspect van hun liturgievernieuwing, dat voor hem het wezenlijke van de liturgie in de weg zou kunnen staan. Ook had hij iets tegen het begrip 'beweging' op zichzelf. Met Luther stelde hij dat de christen vrij was en niet toebehoorde 'aan welke beweging dan ook'. Tot slot hekelde hij de politieke onschuld die de Berneuchener aan de dag legden. Dat bracht hem tot de beroemde uitspraak '*Nur wer für die Juden schreit, darf auch gregorianisch singen*' ('Alleen wie voor de Joden schreeuwt, mag ook gregoriaans zingen').

Secularisatie

Toch werd op Finkenwalde, op instigatie van Bonhoeffer, een gemeenschappelijk leven geleid waar ook het bidden van het getijdengebed deel van uitmaakte. Bonhoeffer benadrukte dat, juist in een meer en meer geseclariseerde wereld, de kerk meer is dan alleen de zondagse dienst. Hij stimuleerde dat er doordeweekse activiteiten zouden zijn waar mensen elkaar konden ontmoeten, waar ze hun leven deelden, maar waar ook werd geleerd middels lezingen en een ethisch bewustzijn werd gevormd. Hij pleitte er tevens voor dat de zondag de hele week zou beslaan. Zeker met het oog op de komende predikanten beval hij aan reeds op maandagochtend de teksten voor de komende zondag open te slaan en daar gedurende de week mee bezig te zijn, een gedachte die we in Nederland bijvoorbeeld pas ruim na de oorlog zien overgenomen in het werk van Hans van der Werf in Utrecht.

Biecht en incarnatie

Waar Bonhoeffer zich wel een herbronner van de lutherse liturgische spiritualiteit betoonde, was op het terrein van de biecht en de frequente viering van het avondmaal. Hij voerde op Finkenwalde een, in die tijd nog ongeziene, vierwekelijkse avondmaalsviering in, waarbij iedere zaterdagavond voorafgaande aan de viering zelfonderzoek en biechtgesprekken plaats vonden. Zowel de viering van de maaltijd, waarin Christus, volgens de lutherse theologie, lijfelij aanwezig is onder de mensen, als de biecht, waarin mensen elkaar van hart tot hart spreken, waren voor hem noodzakelijke rituelen om een gemeenschappelijk leven te kunnen leiden. De lijfelijke aanwezigheid van Christus én de medemens was voor Bonhoeffer van het grootste belang. Mensen kunnen Christus slechts leren kennen middels het getuigenis van hun me-

De kapel op Finkenwalde, 1935 - Foto: Bonhoeffer Bildarchiv

demensen, betoogde hij. In een klassieke driepunten-uitleg: 1) de ene christen heeft de andere nodig 'om Christus' wil', 2) de ene christen komt tot de ander alleen maar door Jezus Christus, en 3) wij zijn in Jezus Christus van de eeuwigheid af uitgekozen, in de tijd aangenomen en voor de eeuwigheid verenigd.²

Met deze gedachtegang was Bonhoeffer onder de meer op de gereformeerde leest van Karl Barth geschoeide theologen van de Bekenkende Kirche in zekere zin een buitenbeentje. Hij beriep zich hierbij dan ook op Luther, die sterk de nadruk legde op het begrip *incarnatie*. Christus' menswording, die wordt gevierd in de liturgie, heeft onvermijdelijke consequenties voor ons menszijn in Christus. Daarom kunnen 'godsdienst' of 'eredienst' en 'dienst aan de medemens', liturgie en diaconie, nooit tegen elkaar uitgespeeld worden. Om Bonhoeffer nog eens te citeren: 'De levensruimte van de gemeente is bepaald door Christus, de Gekruisigde en Opgestane. In hem is de dienst aan God én de medemens een ondeelbaar geheel geworden. In zijn menswording wordt godsdienst en dienst aan de medemens één. Niet zo, dat de godsdienst in de dienst aan de medemens opgaat, of andersom, maar het ene wordt zonder het andere tot een onwaarheid, een leugen, ja, onmogelijk.'³

Onderwijs

Hoewel liturgie als vak, volgens verslagen, op Finkenwalde nogal eens sneuvelde onder de blijkbaar grote tijdsdruk, blijkt uit enkele accenten die Bonhoeffer legde dat hij een groot belang hechtte aan de wijze waarop voorgangers spre-

ken en hoe zij zich in de liturgie gedragen. Onopvallendheid lijkt daarbij het kernwoord. Het moet duidelijk zijn dat het in de liturgie God is die spreekt, en niet de persoon van de voorganger. Diens voordracht moet dan ook *absichtslos* zijn, dienend, sober, zonder al te veel emotie, natuurlijk en ‘deemoedig’. Zijn plaats tegenover of voor de gemeente en rond het altaar moet zorgvuldig geregisseerd en niet afleidend zijn, de vorm moet niet de nadruk krijgen. Ook als er vernieuwingen zouden moeten plaatsvinden, zou men zich volgens Bonhoeffer eerst moeten afvragen of die vernieuwing niet onbedoeld de aandacht op het betreffende onderdeel van de dienst zou vestigen. Het schijnt dat Bonhoeffer zijn eigen aanwijzingen zelf bijzonder ernstig nam en dat er – in tegenstelling tot zijn lezingen – maar weinig mensen naar zijn diensten kwamen. Het was te ernstig, te saai in de voordracht, zijn houding voor velen te aristocratisch, waarbij hij zijn afkomst blijkbaar niet verloochende.⁴

Bonhoeffer waarschuwde de musici in de kerkdienst voor hetzelfde: hij gruwde van al te veel emoties en effectbejag. Het liefst hoorde hij helemaal geen voor-, tussen- of naspelelen. Anderzijds moedigde hij de predikanten juist aan om met de organisten tot een partnerschap te komen en met hen samen op te trekken in dienst en in gebed.

‘Arkandisziplin’

Eenmaal in de gevangenis valt op dat Bonhoeffer, hoewel hij als theoloog zocht naar een pure taal om in een wereld zonder geloof te spreken over rechtvaardigheid en naastenliefde, juist ook hele traditionele taal en vormen inzette op de momenten dat het erop aankomt. Kenmerkend zijn bijvoorbeeld de gebeden die hij op verzoek van de gevangenispastor schreef. Die staan bol van traditionele kerkelijke taal, en werden steeds begeleid door liedteksten van Paul Gerhardt en Gerhard Tersteegen, teksten die hij in zijn kindertijd van zijn moeder leerde bij wijze van godsdienstonderwijs. Die teksten zijn juist helemaal niet zonder emotie en getuigen van een veel individueler spiritualiteit dan Bonhoeffer in *Ge-meinsames Leben* propageerde.

Kenmerkend is ook de misviering die hij houdt voor zijn, meest katholieke, medegevangenen in Schönberg, vlak voordat hij naar Flossenbürg zal worden overgebracht om te worden vermoord. Op dat geladen moment neemt hij de traditionele lezingen van die dag ter hand, zondag ‘Quasimodo geniti’, de tweede zondag van Pasen, en legt de dagteksten uit: ‘Door zijn wonden zijn wij genezen’ (Jes. 53, 5) en ‘Geloofd zij God, de Vader van onze Heer Jezus Christus, die ons naar zijn grote barmhartigheid opnieuw geboren heeft doen worden tot een levende hoop, door de opstanding van Jezus Christus uit de doden’ (1 Petrus 1, 3).⁵

Dit spanningsvolle beeld wijst naar wat in de vroege kerk *Arkandisziplin* heet en wat Bonhoeffer uiteindelijk als toekomst voor de kerk zag in de alsmaar minder gelovige wereld: liturgie als viering van de geheimen van dood en opstanding, slechts nog voor ingewijden. Naar buiten toe zouden christenen voortaan alleen moeten ‘bidden en het juiste doen’, door voorbede en diaconie. Naar binnen toe zouden zij, middels de liturgie van de kerk, een nieuwe taal moeten leren die eenmaal, als het Gods tijd is, opnieuw door iedereen zou kunnen worden verstaan:

Die Sprache einer neuen Gerechtigkeit und Wahrheit, die Sprache, die den Frieden Gottes mit den Menschen und das Nahen seines Reiches verkündigt. (...) Bis dahin wird die Sache der Christen eine stille und verborgene sein; aber es wird Menschen geben, die beten und das Gerechte tun und auf Gottes Zeit warten’.

(De taal van een nieuwe gerechtigheid en waarheid, de taal die de vrede Gods met de mensen en het naderen van zijn Rijk verkondigt. (...) Tot dan zal de zaak van christenen een stille en verborgene zijn, maar er zullen mensen zijn, die bidden en het juiste doen en op Gods tijd wachten.⁶

Het kerklied

In 1936 vinden in Berlijn de Olympische Spelen plaats. De *Bekennende Kirche* toont zich present en nodigt Bonhoeffer uit een openbare lezing te geven onder de titel *Das innere Leben der deutschen evangelischen Kirche* (‘Het innerlijke leven van de Duitse evangelische kerk’). Bonhoeffer neemt de gelegenheid te baat om te spreken over het Lutherse kerklied. Het is één van de best beluisterde toespraken van Bonhoeffer, die hij twee keer mocht houden. Er luisterden meer dan 3000 mensen naar.

Grondgedachte van zijn lezing is de stelling dat de geschiedenis van het na-reformatorische kerklied een geschiedenis van verval is. Hij zet uiteen hoe de Vroege Kerk, te midden van de martelaren, liederen zong als een ‘kosmische strijd’ tussen God, de duivel en de wereld en hoe ook Luther en zijn medereformatoren het geloof als een strijd verstonden. Hij typeert het reformatorische lied als: gevormd door het Bijbelse woord, geconcentreerd op de heilsleer, ‘*auf das Wort vom Kreuz*’, en met een eschatologische blikrichting: de uiteindelijke overwinning van hel, dood en duivel. Kerkliederen zijn liederen van geloof, van de Schrift, en van de kerk. Daarbij merkt Bonhoeffer op dat Luthers liederen ook voor kinderen te begrijpen waren. Hij haalt daarbij als voorbeeld het lied *Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort* aan, waarmee hij voor de goede verstaander meteen kritiek levert op de *Deutsche Christen*. Die hadden hun genazificeerde liedbundel dit

Vijfde en laatste jaargroep op Finkenwalde, 1937, Bonhoeffer middenvoor - Foto: Bonhoeffer Bildarchiv

kerngezag uit de Lutherse traditie gewijzigd van dit origineel:

*Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort
und steure deiner Feinde Mord,
die Jesum Christum, deinen Sohn,
stürzen wollen von deinem Thron.*

naar:

*Erhalt uns Herr, bei Deinem Wort,
und steure jener Frommen Mord,
die Jesus, Mensch und Gott zugleich
wollen trennen vom Dritten Reich.*⁷

Na de uiteenzetting over het kerklied in de Vroege Kerk en dat van Luther, schetst hij de geschiedenis van de hymnologie als een uiting van voortgezette individualisering, waarbij niet langer het Woord van God maar het eigen hart de maatstaf voor vroomheid wordt, de mens in het centrum van het geloof komt te staan. Een beweging die zich doorzet tot in het evangelische activisme van de negentiende eeuw. Totdat 400 jaar later de *Bekennende Kirche* zich weer oriënteert op de bronnen, een kerk die door 'ungeheuren Mächten' wordt bedreigd, en zo tot nieuwe, 'ware' kerkliederen komt.

In dit betoog wordt nog eens duidelijk hoezeer bij Bonhoeffer alles, en dus ook zijn gedachten over het kerklied, in het teken staat van de waarheid die hij zoekt in de Schrift, een waarheid die in schril contrast staat met de leugenachtigheid van de wereld van het nationaalsocialisme.

Negen criteria

Peter Zimmerling legt in zijn boek nog twee andere teksten van Bonhoeffer naast deze lezing: een preek op zondag Can-

tate 1934 in Londen over Psalm 98, 1, en een gedeelte uit het boek *Gemeinsames Leben*.⁸ Hieruit destilleert hij negen criteria⁹, die ik u tot slot van dit artikel graag in samenvatting doorgeef:

1. Het evangelische kerklied is een *nieuw* lied. God zelf wekt het immers in zijn schepselen, en het maakt diegene die het zingt nieuw.
2. Het evangelische kerklied heeft een *kosmische horizon*. De plaatselijke kerk stemt in met de lofzang van hemel en aarde en van alle eeuwen rondom Gods troon.
3. Het evangelische kerklied heeft een *eschatologisch perspectief*. Het opent de mensen het zicht op de hemel en het Koninkrijk Gods.
4. Het evangelische kerklied is tegelijk *Schrift- en Christusgeoriënteerd*. Ons leven is gebonden aan Gods geopenbaarde woord in Jezus Christus. 'Das Herz singt, weil es von Christus erfüllt ist'.
5. Het evangelische kerklied wil *God eren*, het ontstaat uit dankbaarheid aan God.
6. Het evangelische kerklied is *gezongen Woord*. Alleen in het gezamenlijk zingen is het mogelijk hetzelfde woord tegelijkertijd te zeggen en te bidden. En tegelijkertijd is het gesproken woord niet toereikend om God en zijn handelen uit te drukken. Daarom heeft de poëzie een legitieme plaats in de eredienst, zelfs 'de kunst' in het algemeen kan op een bijzondere wijze de openbaring Gods in Jezus Christus tot uitdrukking brengen.
7. Het evangelische kerklied moet *eenstemmig* gezongen worden. Ook hier gaat het Bonhoeffer om de ervaring van de eenheid:

De puurheid van het eenstemmige gezang, onberoerd door vreemde motieven van muzikale zwelgerij, de helderheid, onvertroebeld door een donker verlangen het muzikale zijn

*eigen recht naast de woorden te verlenen, de eenvoud en nuchterheid, de menselijkheid en warmte van dit zingen is het wezen van de aardse gemeentezang op zichzelf.*¹⁰

8. Een eredienst heeft een *veelvuldigheid* van kerkliederen nodig. Dit is de al genoemde nuancering van Bonhoeffer van zijn kritiek op de na-reformatorische liederen. Hoewel hij de oude liederen het best geschikt acht, waarschuwt hij voor beeldenstormerige tendenzen: ieder lied moet op zijn eigen waarde worden beproefd. Als later in de gevangenis de geliefde liederen van Gerhardt en Tersteegen zo troostrijk blijken, en hem ook zelf inspireren tot dichten, schrijft hij: 'Er naast het 'wij' toch ook een 'ik en Christus'. En wat dit betekent kan eenvoudigweg niet beter worden gezegd dan in dit lied'¹¹, doelend op het Gerhardt-lied *Ich steh an deiner Krippe hier* (Liedboek 475).

9. Het evangelische kerklied is in wezen *oecumenisch*, stem

van de hele kerk. Niet ik, maar de kerk zingt en zo wordt al zingend de hele wereld opgeroepen. De strekking van die gedachte wordt komt volgens Zimmerling nog het best tot uitdrukking in de zesde strofe van Bonhoeffers eigen *Von guten Mächten*, het lied dat, met het zicht op het naderende einde, zo nauw aansluit bij de liederen van Paul Gerhardt:

*Wenn sich die Stille nun tief um uns breitet
so lass uns hören jenen vollen Klang
der Welt, die unsichtbar sich um uns weitet,
all Deiner Kinder hohen Lobgesang.
(Valt om ons heen steeds meer het diepe zwijgen,
de eenzaamheid, die nergens uitkomst ziet,
laat ons dan allerwegen horen stijgen
tot lof van U het wereldwijde lied.*

Liedboek 511, v. 6) •

Gebruikte literatuur

F. Schlingensiepen, *Dietrich Bonhoeffer 1906-1945. Een biografie* (vert. Gerard Dekker en Gerard den Hertog), Kampen, 2017

G. den Hertog, 'God Waits for and Responds to Sincere Prayer and Responsible Actions. Liturgy and Ethics in Dietrich Bonhoeffer', in *Liturgy and Ethics: New Contributions from Reformed Perspectives* (pp49-64), Leiden, 2018

R.D. Sjoerdsma, 'Bonhoeffer and Music', in *Journal of Singing* Vol. 67, No. 2, 2010

P. Zimmerling, *Bonhoeffer als Praktischer Theologe*, Göttingen, 2006

A. Pangritz (auteur), J.W. de Gruchy (vert.), John Morris (red.), *The Polyphony of Life. Bonhoeffer's Theology of Music* (vertaling van *Polyphonie des Lebens*, 1994), Eugene (Oregon), 2019

'Dietrich Bonhoeffer. Theoloog - Christen - Tijdgenoot' is de website van het Bonhoeffer Werkgezelschap (Nederlandstalige afdeling van *The International Bonhoeffer Society*). Adres: www.dbonhoeffer.eu

¹Zie bijvoorbeeld: www.klosterkirchberg.de

²Illegale Theologenausbildung: Sammelvikariate (1937-1940), Dirk Schulz (red.), *Dietrich Bonhoeffer Werke*, Bd. 15, Gütersloh (1998), p18

³Illegale Theologenausbildung: Finkenwalde (1935-1937)', in Otto Dudzus/Jürgen Henkys (red.): *Dietrich Bonhoeffer Werke*, Bd. 14, Gütersloh (1996), p464

⁴Peter Zimmerling, *Bonhoeffer als praktischer Theologe*, Göttingen, 2006, pp109-110

⁵Zimmerling, p112

⁶'Widerstand und Ergebung. Briefe und Aufzeichnungen aus der Haft' in Christian Gremmels (red.): *Dietrich Bonhoeffer Werke*, Bd. 8, Gütersloh 1998, pp435f

⁷I. Meijer, *Bonhoeffer en muziek. Een lezing, gehouden tijdens de viering van 100 jaar Bonhoeffer op 11 februari 2006 te Utrecht*, geraadpleegd via www.dbonhoeffer.eu/archief

⁸Gemeinsames Leben/Das Gebet der Bibel. Eine Einführung in die Psalmen', in Martin Rüter/ Ilse Tödt (red.), *Dietrich Bonhoeffer Werke* Bd. 5, München, 1987, pp49ff

⁹P. Zimmerling, pp132-134

¹⁰*Dietrich Bonhoeffer Werke*, Bd 5, p51

¹¹Uit een brief aan Eberhard Bethge, in Christian Gremmels (red.): *Dietrich Bonhoeffer Werke* Bd 8, 246